

Н. В. Хрол
НАУКОВИЙ ШЛЯХ КРИЗЬ ПРИЗМУ ХВОРОБИ: ВІКТОР ХРИСАНФОВИЧ КАНДИНСЬКИЙ
(до 170-річчя від дня народження)

Н. В. Хрол
Научный путь сквозь призму болезни: Виктор Хрисанфович Кандинский
(к 170-летию со дня рождения)

N. V. Khrol
Science way through the prism of illness: Victor Khrisanfovich Kandinsky
(dedicated to 170th anniversary)

Стаття присвячена аналізу складного життєвого шляху видатного вітчизняного психіатра — В. Х. Кандинського, життя якого було ускладнено хворобою. Висвітлений його науковий шлях, визначений суттєвий вклад Кандинського В. Х. в сучасну психіатрію, що дозволив збагатити її важливими даними щодо психопатологічних явищ, розширити уявлення про неосудність і вдосконалити класифікацію психічних захворювань.

Ключові слова: Кандинський В. Х., життєвий шлях, психопатологія, неосудність, псевдогалюцинації

Статья посвящена анализу сложного жизненного пути выдающегося отечественного психиатра — В. Х. Кандинского, жизнь которого была осложнена болезнью. Освещен его научный путь, определен существенный вклад В. Х. Кандинского в современную психиатрию, который позволил обогатить ее необходимыми данными о психопатологических явлениях, расширить представление о невменяемости и усовершенствовать классификацию психических заболеваний.

Ключевые слова: Кандинский В. Х., жизненный путь, психопатология, невменяемость, псевдогаллюцинации

The article is devoted to the analysis of the difficult life path of an outstanding domestic psychiatrist — V. Kh. Kandinsky, whose life was complicated by illness. His scientific path is highlighted, the essential contribution of V. Kh. Kandinsky in modern psychiatry were identify. It allowed to enrich by necessary data of psychopathological phenomena, to expand the concept of insanity and to improve the classification of mental diseases.

Key words: Kandinsky V. Kh., life path, psychopathology, insanity, pseudohallucinations

Віктор Хрисанфович Кандинський — видатний психіатр, один із засновників вітчизняної психіатрії. Він увійшов в історію як видатний психопатолог, який відіграв величезну роль у творчому розробленні психопатологічного методу і навіть філігранний опис низки нових, відкритих ним психопатологічних феноменів.

Віктор Кандинський народився 6 квітня 1849 року в селі Бянкіно Забайкальської губернії в заможній купецькій сім'ї. Рід Кандинських був відомий в усьому Сибіру — до 1830 рр. в їх руках була зосереджена

торгівля Забайкалля, проте в 50-х роках, за розпорядженням уряду, усі торговельні угоди Кандинського були оголошені протизаконними, внаслідок чого вони розорилися [4, 7].

1863 року Віктор переїжджає в Москву та починає вчитися в Московській гімназії. Його атестат з відмінними оцінками з географії, історії та російської мови давав можливість вступу в інститут без іспитів. Він закінчив гімназію 1867 року і цього ж року вступив на медичний факультет Московського університету [4, 8]. Вчителями Кандинського були засновник Московської школи гістофізіологів і бактеріологів О. І. Бабухін, видатний терапевт Г. А. Захар'їн, невропатолог і психіатр А. Я. Кожевников і А. П. Богданов [8]. На четвертому курсі В. Кандинський виконав роботу щодо жовтяниці, за яку йому було присуджено срібну медаль [5].

1872 року В. Кандинський закінчив медичний факультет Московського університету і влаштувався на роботу в лікарню (нині — Міська клінічна лікарня № 1) в Москві, спочатку як позаштатний, а потім — штатний ординатор. Головним лікарем був тоді відомий московський лікар П. І. Покровський, а в особистому її складі значилося 7 ординаторів [5, 7].

З самого початку організації журналу «Медичний огляд» 1874 року активну участь в його виданні брав В. Х. Кандинський, де публікував свої наукові статті та рецензії. Уже в першому номері журналу за січень-лютий 1875 року В. Кандинський помістив цілу низку статей: «Кілька слів про гігієнічні умови сучасного шпиталю», «Проект побудови санітарної частини міського громадського управління міста Києва, 1873 рік», «Російська земська медицина в 1873 р.», «IV з'їзд російських природознавців і лікарів», «Медичні з'їзди на Заході 1873 року». За період з 1874 до 1876 року В. Кандинський опублікував у журналі 31 повідомлення під рубрикою «Автореферати» і «Рецензії». Він зробив «Огляд робіт з хвороб органів дихання 1874 року», «Огляд робіт з хвороб серця 1874 року» [5, 8].

Величезна ерудиція В. Х. Кандинського, блискуче знання іноземних мов, робили його співпрацю в журналі «Медичний огляд» в ті роки особливо цінною, тому що розширювало кругозір лікарів і збільшувало арсенал застосовуваних ними засобів діагностики і лікування різних соматичних захворювань. Робити, що належать до психіатрії, в зазначений період було всього три. Дві з них були присвячені загальним теоретичним питанням психіатрії. Перша містила виклад промови видатного австрійського психіатра П. Замта щодо природно-наукового методу в психіатрії, яка відіграла значну роль у формуванні клініко-нозологічного напрямку в психіатрії. У другій — проаналізовано знамениту роботу німецького психіатра К. Кальбаума: «Клінічні роботи щодо душевних хвороб», в якій теж наведено обґрунтування клініко-нозологічного підходу. У цих статтях В. Х. Кандинський, ще не будучи психіатром, перший в Росії визначав важливість клініко-нозологічного напрямку в психіатрії. Як відомо, цей напрям був запозичений психіатрією з соматичної медицини. Адже саме в соматичній медицині ще в XVIII ст. виникло вчення про «Nosos'e» як про хворобливий процес, який протиставлявся поняттю «Pathos'a» — патологічний стан в статичній, що не має закономірностей розвитку [4, 5].

Трохи остеронь було третє наукове повідомлення В. Кандинського, присвячене статті І. Вейса: «Епілептичне божевілля», яка разом з роботою Крафт-Ебінга «Про епілептоїдні сутінкові і сновидні стани» стосувалася проблеми епілептичних психозів. Ці повідомлення в той час відіграли велику роль в клінічній і судово-психіатричній практиці в Росії для діагностування «психічної епілепсії» [5].

В. Х. Кандинський не оминав своєю увагою питання з соціальної психології та психопатології. Він ґрунтовно аналізував роботи знаменитих філософів того часу, вивчаючи всі закономірності в розвитку психології та психіатрії. Для свого часу В. Х. Кандинський мав прогресивні погляди на психологію: він розглядав її як самостійну наукову дисципліну, а не як частину філософії. В. Х. Кандинський підтримував прогресивний сеченовський напрямок в психології, його психофізіологічні концепції і рефлекторну теорію психічної діяльності. В. Х. Кандинському належить заслуга розроблення деяких питань соціальної психології та пропаганди природничо-наукових поглядів на такі явища, що нерідко тлумачились як містично-релігійні явища, як-от психічні епідемії, сомнамбулізм та гіпноз [7, 8].

Подальший період життя великого діяча з 1876 до 1878 року був важким і неоднозначним. З 23 вересня 1876 по 30 квітня 1879 року він перебував на військовій службі та брав участь у Російсько-турецькій війні 1877—1878 років. 16 жовтня 1876 року В. Кандинський був призначений молодшим ординатором в Морський шпиталь та 6 січня 1877 року відряджений на пароплав «Великий князь Костянтин». Під час першого бою В. Кандинський під час вибуху кинувся в воду, щоб накласти на себе руки [4].

Після прибуття судна в порт Севастополя В. Х. Кандинський був списаний через хворобу і з червня по серпень перебував в Миколаївському морському шпиталі, пізніше проходив лікування в Санкт-Петербурзі до жовтня 1878 року, проте окремі симптоми хвороби зберігалися і після виписки — до травня 1879 року. Після настання першої ремісії, 1-го вересня 1878 року Віктор Хрисанфович одружився на Єлизаветі Карлівні Фреймут, дочці провізора німецького походження. Вона

була сестрою милосердя, яка доглядала його під час першого нападу хвороби [4, 8].

Одужавши 1879 року, він повертається в Москву і 1880 року публікує наукову статтю «До вчення про галюцинації» в журналі «Медичний огляд», де дав докладний опис цього психопатологічного феномена на ґрунті самоспостереження і подальшого штучного викликання, з ретроспективним аналізом [1]. Собі В. Х. Кандинський поставив два психіатричних діагнози: «первинне божевілля» і «галюцинаторний первинний маячний психоз», що відповідав психічному розладу «ідеофренія», за його власною класифікацією. Ось що пише В. Х. Кандинський про свої хворобливі переживання, ховаючись за своїм «Альтер-Его» Долининим: «Долинін під час своєї першої душевної хвороби мав постійні галюцинації слуху, причому слова, фрази, діалоги, цілі віршовані куплети долинали до його вуха з певних точок зовнішнього простору, чулися, наприклад, зі стін, з сусідніх приміщень, з вуст людей, які перебували з ним в одній кімнаті. Хворий, під впливом слухових галюцинацій, прийшов до переконання, що він перебуває в руках цілого корпусу таємних мучителів, які оточують його (в закладі для божевільних) під виглядом хворих, прислуги і лікарів. Кожний з цих осіб, привівши себе в магнетичний рапорт з ним (хворий був знайомий зі старою французькою літературою тваринного магнетизму), з одного боку, безпосередньо дізнавались про його думки, почуття і відчуття, до найдрібніших внутрішніх рухів, з другого боку, могли передавати в його мозок зі свого яку завгодно думку або яке завгодно відчуття ... » [1]. Він зазначав, що «... маючи нещастя протягом двох років страждати галюцинаторним божевіллям і зберігши після одужання здатність викликати відомого роду галюцинації довільно, я, природно, міг на себе самому помітити деякі умови походження почуттєвого маячення» [1]. 1881 року виходить німецький переклад книги і відразу отримує відгук у французькій і німецькій літературі, зокрема, з боку французького психіатра Жюльє Сегла і німецького психіатра Генріха Шюле, з яким у Кандинського заочно встановилися дружні стосунки [11].

В. Х. Кандинський, не задовольняючись чинною на той час, введеною з 1863 року, офіційною класифікацією душевних розладів, виробив власну клінічну класифікацію з розширеною кількістю рубрик. На засіданні Петербурзького товариства психіатрів 20 березня 1882 року він виступав з доповіддю «Про необхідність зміни нашої офіційної класифікації душевних хвороб» та розповідав про власноруч розроблену класифікацію психічних розладів [7]. У його класифікації клініко-нозологічний принцип підрозділів психічних захворювань, який тільки зароджувався в психіатрії наприкінці XIX ст., був витриманий лише частково. У неї входять також психічні розлади, виокремлення яких відображало симптоматичні принципи класифікації (зокрема, рубрики I. Hallucinationes; II. Melancholia; III. Mania; VI. Dementia primaria acuta), порушується послідовність клініко-нозологічного принципу і в рубриці XI. Psychosis periodica et psychosis circularis, в яку виходячи з типу перебігу психозів, автор, крім маніакально-депресивного психозу, включив і інші клінічні форми з подібним перебігом [8]. Досягненням класифікації є виокремлення клініко-нозологічних форм білої гарячки, епілептичних, істеричних психозів, олігофренії, а також винесені в окрему рубрику «конституціональних психозів» (під застарілим терміном розуміють виокремлення

в окрему клінічну групу психопатій, особистісних розладів). В. Кандинський стояв біля витоків вчення про психопатію разом з Балінським і Корсаковим. Він вперше запропонував розуміння психопатії як психічної дисгармонії особистості. Новим кроком було також включення в класифікацію рубрики, де як окрема клінічна форма була виокремлена «ідеофренія», клінічний опис симптомів якої, за В. Х. Кандинським, відповідає критеріям раннього недомства за Е. Крепеліном і шизофренії за Е. Блейлером [7, 8, 11].

З ім'ям В. Х. Кандинського пов'язане поглиблене наукове розроблення і філософсько-психологічне обґрунтування однієї з найважливіших проблем судової психіатрії — проблеми неосудності. 1883 року В. Х. Кандинський докладно обґрунтував необхідність ввести в законодавство, що стосується визначення неосудності осіб, які вчинили правопорушення, не тільки медичний, а й юридичний (психологічний) критерій, а також визначив критерії неосудності і описав ознаки так званих виняткових станів, що зробило його одним з основоположників вітчизняної судової психіатрії [6, 10].

1883 року у В. Х. Кандинського стався другий напад душевної хвороби. 16 березня цього ж року він потрапив на лікування в Будинок піклування для душевнохворих, заснований Олександром III (нині — 3-я психіатрична лікарня Санкт-Петербурга). 20 квітня цього ж року він виписується з лікарні, як сказано в його особовій справі, «в стані практичного одужання» [4].

У Санкт-Петербурзі В. Х. Кандинський почав роботу над головною працею свого життя «Про псевдогалюцинації». У своєму вченні про псевдогалюцинації В. Х. Кандинський розрізняв псевдогалюцинації слуху, зору, загального почуття, смаку та нюху, завжди наголошуючи їх чужий, нав'язаний хворому характер. Досить повне висвітлення в монографії В. Х. Кандинського отримали різноманітні феномени ідейно-словесного автоматизму, зокрема, він виокремив різні симптоми «відкритості думок» (почуття «внутрішньої розкритості», безглузда впевненість хворого в популярності його думок, різноманітні явища «відлуння думки»), а також особливі розлади пам'яті, названі ним «псевдогалюцинаторними псевдоспогадами» [3, 4]. Він наводить такий опис: «... Який-небудь вигаданий факт, тобто якесь уявлення, створене фантазією хворого миттєво (в момент свого переходу за поріг свідомості), стає псевдогалюцинацією, зоровою або слуховою, яка помилково сприймається свідомістю хворого за живий спогад дійсного факту, що відбулося у далекому чи недавньому минулому» [3]. В. Х. Кандинський описав мовноруховий варіант психічного автоматизму (пізніше його ідеї були перероблені французьким психіатром Сегла, що виокремив як особливий феномен мовнорухові галюцинації) в двох формах автоматичного говоріння: внутрішнього (коли хворому здається, що він говорить, між тим справжніх мовних висловлювань в цей час не відбувається) і рухового (дійсного). Під терміном «псевдогалюцинування суцільним потоком» В. Х. Кандинський описав онейроїд, зазначивши всі основні риси останнього: казковість та драматичність сподобаних подій, що розігруються у свідомості хворого та вимагають від нього активної в них участі [3].

У цій праці він провів диференціально-діагностичний аналіз псевдогалюцинацій і справжніх галюцинацій, а також інших станів, зокрема гіпногічне, конфабуляторне, патологічне фантазування, обмани пам'яті,

сновидні-галюцинаторні стани. Він також відмежував псевдогалюцинації від симптомів відчуження, які не належать до патології чуттєвих уявлень і нині, завдяки Гаєтану Гасьєну де Клерамбо, називаються психічними автоматизмами [3, 8]. Твір «Про псевдогалюцинації» був поданий Кандинським голові Санкт-Петербурзького Товариства психіатрів. 1885 року В. Х. Кандинський був удостоєний премії імені лікаря Філіппова [8].

В. Х. Кандинський в своїй роботі багато уваги надавав патофізіологічному поясненню механізмів галюцинацій, відводячи різну роль кірковим і підкірковим структурам в патогенезі цієї патології. Природнонаукове підтвердження припущень, що впливають з клінічних спостережень В. Х. Кандинського, пізніше знайшло відображення в патофізіологічних дослідженнях І. П. Павлова та його послідовників [2—4].

Описані одночасно В. Х. Кандинським та К. Кальбаумом, а згодом — найбільш повно — Г. Г. Клерамбо, психопатологічні явища в формі психічних автоматизмів, псевдогалюцинацій та маячення впливу в сучасній літературі справедливо зветься синдромом Кандинського — Клерамбо і являють собою найбільш надійний діагностичний критерій шизофренії. Це положення, що є класичним, знаходить відображення не тільки в більшості підручників психіатрії та наукових публікацій, але і лягло в основу практично всіх класифікацій психічних хвороб, включаючи і МКБ-10.

Під час третього нападу хвороби, в першій половині 1889 року, В. Х. Кандинський теж досить швидко

повернувся до роботи в лікарні, проте він переоцінив свої сили. Під впливом непереборної тяги до суїциду, яка була у нього в перехідний період між нападом і ремісією, 3 липня 1889 року він взяв морфій з лікарняної аптеки, виїхав на дачу в селищі Шувалова під Санкт-Петербургом і прийняв смертельну дозу препарату [4, 7].

З дослідницькою беземоційністю В. Х. Кандинський описував свої відчуття аж до втрати свідомості: «Проковтнув стільки-то грамів опіуму. Читаю "Козаків" Толстого», потім, вже змінивши почерком: «читати стає важко» і останні слова — «Я не можу більше писати тому, що я не бачу більше ясно ... Світла!» [8].

У підсумок хотілося б відзначити, що Віктор Хрисанфович Кандинський належав до плеяди великих талантів, які протягом свого короткого, трагічного, але надзвичайно продуктивного творчого шляху встигли залишити нащадкам справжні шедеври, що випереджають час і визначають вектор подальшого розвитку тієї чи іншої галузі людського пізнання. Наукова спадщина В. Х. Кандинського — це нев'януча класика, невід'ємна частина фундаменту сучасної психіатрії. Лікар і дослідник В. Х. Кандинський, незважаючи на хворобу, володів широтою наукових знань, дослідницьким допитливим розумом, що дозволило йому створити основу сучасної науки, збагатити її важливими даними щодо психопатологічних явищ, розширити уявлення про неосудність і вдосконалити класифікацію психічних захворювань.

Список літератури

1. Кандинский В. Х. К учению о галлюцинациях // Медицинское обозрение, 1880. Т. 13. С. 816—824.
2. Кандинский В. Х. Клинические и критические изыскания в области чувств // Там же. 1885. Т. 23, № 3. С. 231—235.
3. Кандинский В. Х. О псевдогаллюцинациях. СПб. : Фонд «Содружество», 2001. 222 с.
4. Рохлин Л. Л. Основные даты жизни и деятельности В. Х. Кандинского // Жизнь и творчество выдающегося русского психиатра В. Х. Кандинского. М. : Медицина, 1975. С. 258—266.
5. Санкт-Петербургская психиатрическая больница св. Николая Чудотворца. К 140-летию. Т. III. В. Х. Кандинский / под ред. С. Я. Свистун. СПб. : Издательско-полиграфическая компания «Коста», 2012. 616 с.
6. Тиганов А. С. Общая психиатрия. М. : Медицина, 1999. 405 с.
7. Устименко О. Раненый целитель. Обзор жизни и научного наследия Виктора Хрисанфовича Кандинского // Neuronews. 2012. 8 (43). URL: <https://neuronews.com.ua/ru/issue-article-722/Ranennyy-celitel-It-br-gt-Obzor-zhizni-i-nauchnogo-naslediya-Viktora-Hrisanfovicha-Kandinskogo#gsc.tab=0>
8. Шойфет М. С. Кандинский (1849—1889) // 100 великих врачей. М. : Вече, 2008. 528 с.
9. Engmann B., Steinberg H. Beiträge eines russischen Psychiaters zu den Konzepten der Pseudohalluzination und der Schizophrenien [Victor Khristanfovich Kandinsky (1849—1889): Contributions of a Russian psychiatrist to the concepts of pseudohallucination and schizophrenias] // Nervenarzt. 2019. 90(1). P. 58—61. DOI:10.1007/s00115-017-0424-x.
10. Lerner V., Margolin J., Witztum E. Victor Kandinsky (1849—89): pioneer of modern Russian forensic psychiatry // History of Psychiatry. 2012. 23 (90 Pt 2). P. 216—228. DOI: 10.1177/0957154X11416550.
11. Lerner V., Witztum E. Victor Kandinsky, MD: psychiatrist, researcher and patient // History of Psychiatry. 2003. 14 (53 Pt 1). P. 103—111. DOI: 10.1177/0957154X03014001006.

Надійшла до редакції 29.04.2019 р.

ХРОЛ Наталя Володимирівна, асистент кафедри клінічної неврології, психіатрії та наркології медичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна; e-mail: nkulikova@ukr.net

KHROL Natalia, Teaching Assistant of the Department of Clinical Neurology, Psychiatry and Narcology at the School of Medicine V.N. Karazin's Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine; e-mail: nkulikova@ukr.net